

В. В. Колода

САДИБИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ НА СЕЛИЩІ МОХНАЧ П: КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ СКЛАД

В статті проаналізовано садибне планування селища Мохнач П часів існування тут поселення салтівської культурно-історичної спільноти в межах другої половини VIII — середини IX ст. Воно входило до складу поселенської агломерації (мікрорегіону) з центром на городищі Мохнач. Виділяються категорії житлово-господарських споруд та спосіб їх розміщення відносно того чи іншого житла. На основі планіграфії різних комплексів та їх групування навколо житлових споруд визначається склад та розмір садиб, що належали окремій родині. Здійснюється спроба визначення системи садибної забудови поселення.

Ключові слова: салтівська культурно-історична спільнота, Хозарський каганат, житловий простір, садиба, господарський комплекс.

Вступ. У яскравому й насиченому науковому житті Д. Т. Березовця чільне місце займала салтівська проблематика і, зокрема, вивчення поселенських пам'яток її лісостепового варіанту, в тому числі і на Харківщині (зокрема під час його керівництва Кочетокською експедицією кінця 1950-х — початку 1960-х років, що досліджувала Верхньо-Салтівський археологічний комплекс). Тому дана робота є певним продовженням тих наукових студій, які розвивав у своїй дослідницькій діяльності Дмитро Тарасович. Предметом нашого розгляду буде садибна забудова селища Мохнач П салтівської культурно-історичної спільноти (далі — СКІС), що входило до складу одного з найбільших за територією та достатньо дослідженого територіально-господарського мікрорегіону лісостепової Хазарії з центром на городищі Мохнач.

Селище П знаходиться за 3,5 км на північ від городища в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Воно є найбільш північним в його

окрузі (рис. 1). Пам'ятка займає похилий край порослого природним листяним лісом високого правого берега Сіверського Дінця в урочищі «Партизанська поляна», на північ від джерела із назвою «Мідна» («Мідний»). Її культурний шар частково зруйнований окопами та бліндажами часів Другої світової війни, що додатково ускладнювало вивчення пам'ятки, яку було відкрито у 2008 р. Окрім того, на її поверхні просліджувалися западини з похилими до центру краями глибиною до 0,6 м і діаметром до 6 м, які, як потім з'ясувалося, співпадали з великими житловими або господарськими комплексами раннього середньовіччя¹. Станційні дослідження тут проводили лише Середньовічна експедиція під проводом автора у 2009, 2011 й 2014 рр. (див. відповідні звіти у Науковому архіві ІА НАН України).

Джерела й методи. Всього шурфом і двома розкопами досліджено ≈ 4000 м², серед яких 3848 м² — це розкоп 1. Він являє собою практично суцільну площу із єдиною сіткою квадратів в південно-східній частині селища (рис. 2). Культурний шар відноситься до салтівської археологічної культури і датується другою половиною VIII — серединою IX ст. У південних квадратах розкопу знайдена невелика кількість пеньківської кераміки (Колода 2012, с. 436), а у північно-західних квадратах (практично на рівні передматерика і похованого ґрунту) виявлені матеріали доби пізньої бронзи — зрубна культура XVII—XVI ст. до н. е. (Корохіна, Колода 2019). Обидві культурно-хронологічні групи

1. Аналогічні западини із комплексами кінця I тис. ми досліджували на роменському городищі Водяне та на пам'ятці СКІС Коропові Хутори (городище і селище).

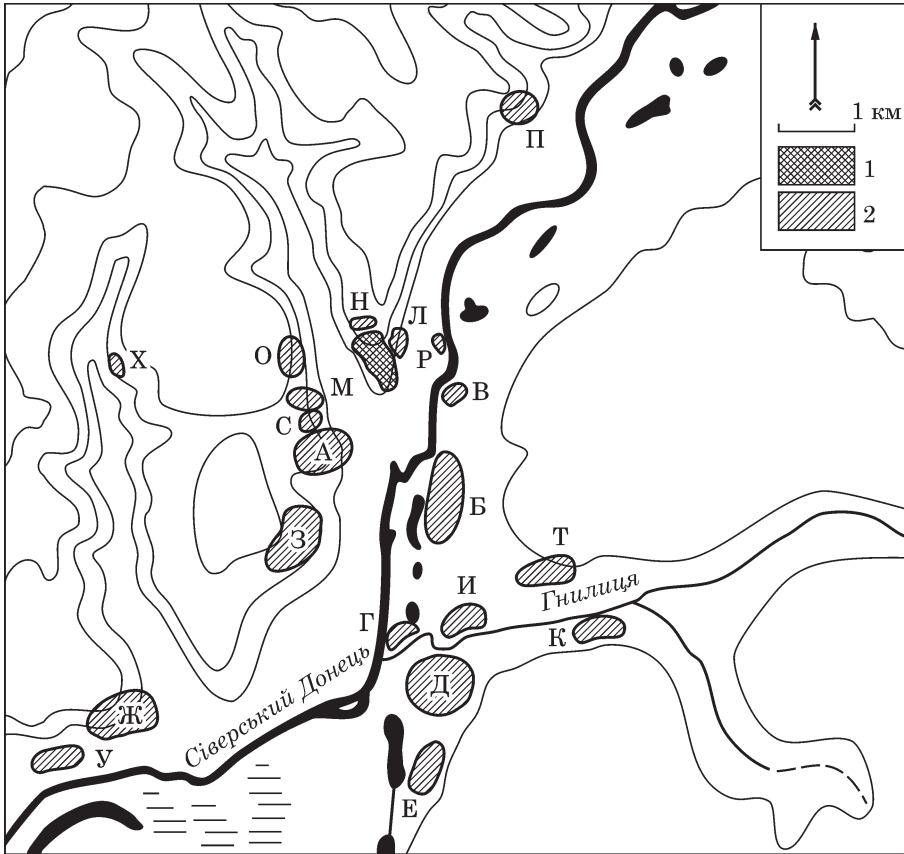

Рис. 1. Карта-схема розташування селища Мохнач II в мікрореєоні з центром на городищі Мохнач: 1 — городище; 2 — селища

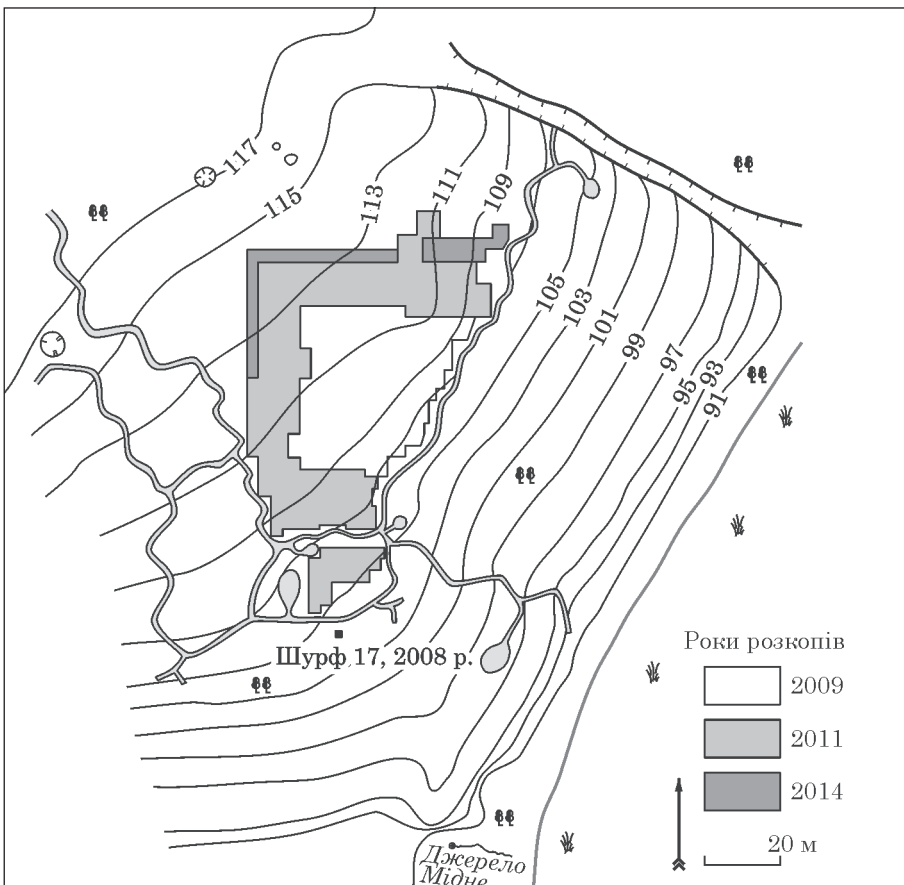

Рис. 2. План розкопу 1 на селищі Мохнач II

знахідок не створюють окремого культурного шару, але свідчать про використання території пам'ятки у різні часи¹.

На цей час вже з'ясовано ремісничу спрямованість поселення: ковальство, гончарство, обробка каменю (Колода 2010а; 2010b), особливості його сільського господарства (Горбаненко, Колода 2013, с. 75—115; Колода, Горбаненко 2018, с. 67—122; Колода, Кройтор 2016, с. 297), проаналізовані окремі ремісничі та житлові комплекси (Колода, Колода 2009; Колода, 2015; Квитковський 2016, с. 62;) та спеціалізований ремісничий реманент (Колода 2017).

Для виділення окремих садиб був застосований планіграфічний аналіз всієї дослідженої ділянки розкопу з урахуванням того, що чим більша суцільно досліджена площа, тим більш ґрунтовними можуть бути кінцеві результати. В першу чергу були виділені житлові споруди, що були центрами формування окремих садиб. Після цього була проведена класифікація господарських споруд. Результати такої класифікації та аналіз цих споруд було попереднє здійснене у спеціальній роботі, в якій були виділені такі категорії господарських споруд: господарчі будівлі, літні кухні, споруди для збереження врожаю («комора»², погребі), господарчі ями, спеціалізовані ями. (Колода 2016b). Все це дозволяє поставити питання щодо садибного планування цієї ділянки пам'ятки, що попередньо обговорювалася на одній з конференцій в Харкові (Колода 2016а).

Перш ніж перейти до аналізу наявного матеріалу, слід відзначити, що питання виділення окремих садиб і планування поселень в салтівській проблематиці майже не вивчалось, на відміну від синхронних слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя, які були сусідями лісостеповим мешканцям Хозарського каганату (сіверяни, роменська археологічна культура). Питання їх забудови і планування неодноразово ставилося у східнослов'янській археології. Найдокладніше історія вивчення цього питання викладена в одній із робіт Ю. О. Пуголова (2016, с. 225—237). Чимало дослідників вказували на значну складність його вирішення з причин неповноти дослідження пам'яток та відсутності їх внутрішньої хронології (Григорьев 2000, с. 76—79; Енуков 2005, с. 119—120; Пуголова 2016, с. 229). В салтівській проблематиці питання садибної забудови розроблено значно менше. Причини того криються, насамперед, в недостатній увазі до поселенських пам'яток взагалі і вивченні їх невеликими площами. Можна згадати

1. Однаково як і господарська споруда нового часу у південній частині цього розкопу (Колода 2012, с. 436).
2. Назва умовна, даний складний в плані комплекс мав кілька окремих самостійних внутрішніх ям для зберігання окремих видів зернового врожаю та коренеплодів.

лише два перших підрозділи третього розділу кандидатської дисертації Л. І. Красильнікової (2005, с. 13—14), в яких аналізуються садиби і планіграфія поселень (селищ) в середній (степовій) течії Сіверського Дінця. Нажаль, це не вилілося в окрему спеціалізовану роботу.

То ж, переходимо до аналізу наявного матеріалу.

Аналіз матеріалу. Всього в розкопі 1 виявлено 36 об'єктів СКІС, серед яких 4 житла, 4 господарські мало заглиблені будівлі, 3 «літні кухні» (слугували для приготування їжі в теплу пору року), 4 споруди для збереження врожаю (1 погріб, 2 погрібці та 1 комора) та 21 господарська яма (дві з яких використовувалися для гомогенізації глини; табл. 1). Зазначимо, що в південній частині розкопу 1 (яка з усіх боків оточена ходами сполучення часів Другої світової війни; рис. 2) жодного з них не виявлено. Тому з подальшого аналізу ми цю частину наявності в межах розкопу багаторічних дерев, не всі квадрати нам вдалося дослідити. Таких виявилось $\approx 6,5\%$ від загальної площі, що на наш погляд є несуттєвим для вирішення поставленого нами питання, хоча не виключено, що невеликі господарські ями нам виявити з означених причин не вдалося. Також певна кількість допоміжних господарських споруд могла бути наземними (як це є і зараз), і їх вкрай складно виявити археологічним способом.

Привертає увагу той факт, що кількість жител, господарчих приміщень та споруд для зберігання врожаю є тотожними, а кількість літніх кухень максимально наближена до кількості вище названих об'єктів. Таким чином, ми маємо теоретичну основу для припущення, що в межах одного поселення, яке відноситься до одного культурно-хронологічного кола при недостатньо розвиненій соціально-майновій стратифікації суспільства і господарства (особливо на відкритих поселеннях), домогосподарства організовувалися за збіжним принципом. Тобто, кожному житлу відповідала приблизно рівна кількість господарських споруд інших категорій. Отже, в перелік садибної забудови входило по одному житлу, господарчій будівлі, споруді для зберігання врожаю та літній кухні (рис. 3). Перелік згаданих споруд був практично обов'язковим для складу сільськогосподарської садиби для нашої території практично до середини ХХ ст., що значною мірою зберігається до нашого часу. Близькі по складу господарських споруд садиби були виявлені під час дослідження культурного шару кінця XVII — початку XIX ст. на Верхньому Салтові (Колода 2004; 2009, с. 8—11; 2010с, с. 5—6).

Безумовно, одним з критеріїв виділення садиб при археологічному дослідженні, може стати відносна загальна насиченість культурного шару стародавніми артефактами: ближче до житла та місць господарчої діяльності — вона

Таблиця 1. Археологічні об'єкти СКІС та садиби на селищі Мохнач II

№*	Категорія об'єкта	Садиба				Примітки
		1	2	3	4	
1	Господарська яма	—	—	+	—	Гомогенізація глини
2	Погрібець	—	+	—	—	—
3	Житло	+	—	—	—	Кузня
4	Господарська будівля	+	—	—	—	—
5	Господарська яма	—	+	—	—	—
6	Господарська будівля	—	+	—	—	—
7	Житло	—	+	—	—	—
8	Літня кухня	+	—	—	—	—
9	Господарська яма	+	—	—	—	—
10	Господарська яма	—	—	+	—	—
11	Господарська яма	—	—	—	+	—
12	Господарська яма	—	—	—	+	—
13	Господарська яма	—	—	+	—	—
14	Літня кухня	—	—	—	+	—
15	Господарська яма	—	+	—	—	—
16	Господарська яма	—	—	—	+	—
17	Господарська будівля	—	—	—	+	—
18	Господарська яма	—	—	—	+	—
19	Господарська яма	—	—	+	—	—
20	Господарська яма	—	+	—	—	—
21	Господарська яма	—	+	—	—	—
22	Господарська яма	—	—	—	+	—
23	Господарська яма	—	—	—	+	Гомогенізація глини
24	Господарська яма	—	—	—	+	—
25	Господарська яма	—	—	—	+	—
26	Господарська яма	—	—	+	—	—
28	Комора	—	—	—	+	—
29	Господарська яма	—	+	—	—	—
30	Господарська будівля	—	—	+	—	—
31	Погріб	—	—	+	—	—
32	Господарська яма	—	+	—	—	—
33	Погрібець	—	+	—	—	—
35	Літня кухня	—	+?	—	—	Сліди обряду?***
38	Житло	—	—	+	—	Один комплекс з об'єктами 36 і 37***
39	Господарська яма	—	—	+	—	—
41	Житло	—	—	—	+	—
	Всього об'єктів	4	11	9	12	—

Примітки. * — нумерація об'єктів за польовою документацією; ** — докладніше див. (Колода 2012); *** — вказані об'єкти являли собою приховані набори сільськогосподарських інструментів (докладніше: Колода 2015).

зростає, а на міжсадибних територіях (дороги, майдани, тощо) — значно зменшується. Відсутність артефактів (особливо індивідуальних) може вказувати і на те, що дана ділянка була сільськогосподарськими угіддями (городом) чи-то «чистим двором». Однак, для нашого поселення це неможливо застосувати з причин значного руйнування культурного шару у воєнні роки середини минулого століття. Тут потрібен дещо інший підхід для визначення меж окремих садиб.

На нашу думку, обов'язковим компонентом житлової зони окремої родини (садиби) в давнину і у середньовіччя є ями різного господарського призначення. В процесі проживання і необхідної господарської діяльності ці ями відіграють, здебільшого допоміжну роль (найчастіше використовуються для утилізації побутових відходів). Такі комплекси, зазвичай і до цього часу, виносять на периферію житлової зони садиби. Тому невеликі за розміром господарські ями сміттевого вмісту, на наш погляд,

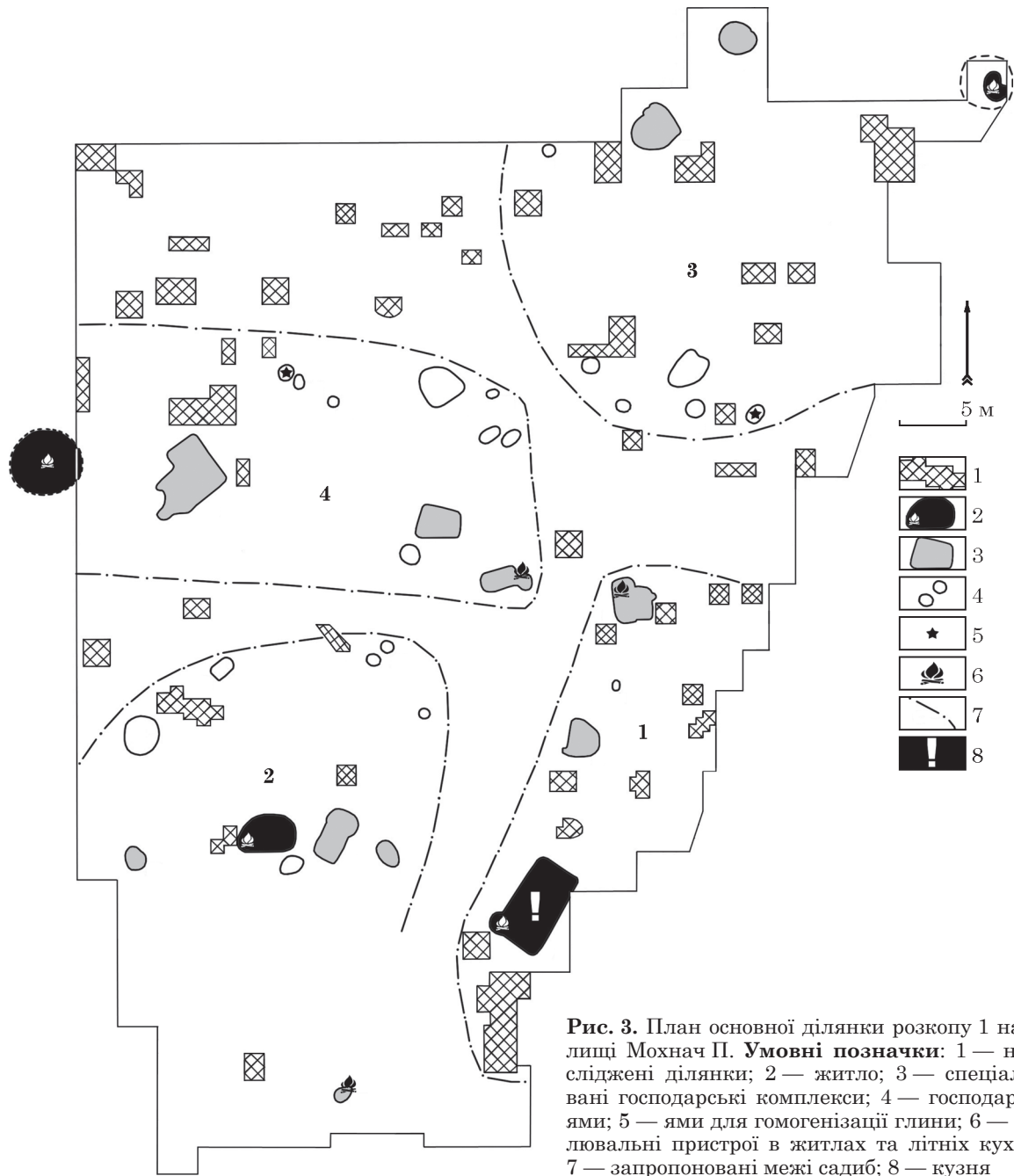

Рис. 3. План основної ділянки розкопу 1 на селищі Мохнач II. **Умовні позначки:** 1 — недо-сліджені ділянки; 2 — житло; 3 — спеціалізо-вані господарські комплекси; 4 — господарські ями; 5 — ями для гомогенізації глини; 6 — опа-лювальні пристрої в житлах та літніх кухнях; 7 — запропоновані межі садиб; 8 — кухня

можуть слугувати певним маркером при вирішенні меж садибних комплексів на відкритих поселеннях середньовіччя і нового часу.

Беручи до уваги зазначене вище, і розуміючи гіпотетичність наших побудов, ми все ж пропонуємо виділення в межах дослідженої ділянки селища Мохнач II чотирьох садиб (табл. 2).

Садиба 1 (рис. 4) займала південно-східну частину розкопу 1. Вона складалася з житла, що водночас було й ковальською майстернею (3)¹, господарської будівлі (4), «літньої кухні» (8) та однієї господарської ями (9). Відсутність погребу або іншої споруди для зберігання про-

дуктових запасів та мінімальна кількість господарських ям може мати наступне пояснення. По-перше, в самому житлі виявлено 3 невеликих господарських ями. По-друге, такі об'єкти, можливо розташовуються за межами дослідженої ділянки на схід (нижче по схилу). В цілому дана садиба розташовувалася практично меридіонально, вздовж краю поселення (там, де пологий схил високого плато переходить в більш крутий схил; рис. 2). Відстань від житла до найбільш віддаленого господарського комплексу становить ≈ 20 м. Досліджена площа садби становить 520 м^2 (40×13 м).

Розташування даної садби на самому південно-східному краю поселення має свої причини, що можуть бути пов'язані із виконанням

1. Тут і далі в дужках дано номер об'єкта за польовою документацією.

Таблиця 2. Склад садиб на селищі Мохнач II

Садиба, №	Номер об'єкта за польовою документацією				
	Житла	Господарські будівлі	Літня кухня	Зберігання харчових запасів *	Господарські ями
1	3	4	8	—	9
2	7	6	35?	2, 33	5, 15, 20, 21, 29, 32
3	38	30	—	31	1, 10, 13, 19, 26, 39
4	41	17	14	28	11, 12, 16, 18, 22—25
Всього	4	4	3	4	21

* До таких належать: комора, погріб і погрібці.

Рис. 4. Садиба 1 на селищі Мохнач II. Умовні позначки: 1 — господарська будівля; 2 — літня кухня; 3 — споруда для збереження врожаю (зберігання харчових запасів)

її господарем функцій металообробки. Такі ремесла, зазвичай виносилися за межі житлової зони або на її край з причин пожежної безпеки. До цього могли додаватися й містичні чинники: ковалі часто, на думку звичайних мешканців, «водилися» з потойбічними силами, які допо-

магали їм у їх справі. Окрім того, і самі майстри не мали бажання видавати секрети своєї майстерності «на загаль», зберігаючи свої професійні таємниці, як запоруку своєї виключності і необхідності в господарському житті даної общини.

Садиба 2 (рис. 5) займала південно-західну частину розкопу 1. Вона складалася з житла (7), господарської будівлі (6), двох погрібців (2, 33) та шести господарських ям (5, 15, 20, 21, 29, 32), п'ять з яких розташовувалися по північному периметру садиби. Відзначимо, що дві з них (20 і 21) майже однакові за розмірами та близькі за характером заповнення. Вони могли виконувати ідентичні функції та послідовно існувати одна за одною. Виходячи з цього, можна припустити, що одночасно могло існувати не більше 5 господарських ям. Скоріш за все, «літня кухня» (35) також відноситься до цієї садиби. Відсутність господарських об'єктів між нею та житлом може бути пояснене наступною причиною: приблизно посередині відстані між ними було виявлено розлогу заглиблену господарську споруду складної конструкції з матеріалами кінця XVIII—XIX ст. (не виключено, що мешканці Слобожанщини для її побудови скористалися наявністю давньої западини на даному місці).

Дана садиба розташовувалася практично у вигляді кола господарських споруд навколо житла на пологому схилі плато (рис. 2). В ній найбільш важливі господарські споруди (господарська будівля, погрібці) територіально тяжіли безпосередньо до житла, а другорядні винесені на периферію. Відстань від житла до найбільш віддаленого господарського комплексу становить ≈ 18 м. Досліджена площа садиби становить ≈ 1000 м² (40 × 27 м).

Садиба 3 (рис. 6) виявлена в північно-східній частині розкопу 1. Тут, окрім заглибленого житла (38), господарської будівлі (30) та ве-

ликого і об'ємного погребу складного профілю (31), виявлено шість господарських ям (1, 10, 13, 19, 26, 39). Як і на садибі 2, п'ять з цих ям розташовані по периметру садиби з південно-західного боку, наче відділяючи її від сусідніх садиб (1 і 2). Одна з ям (1), використовувалася для замочування глини. Тож, якщо виключити останню яму, яка пов'язана із гончарним виробництвом, то одночасно в межах садиби могло функціонувати 5 господарських ям (що кількісно є аналогічним до садиби 2). Тут не виявлено літньої кухні, але ж, даний садибний комплекс досліджений явно не повністю. Продовження розкопу на північ від житла має певні перспективи: саме там на сучасній денній поверхні до цього часу зберігаються

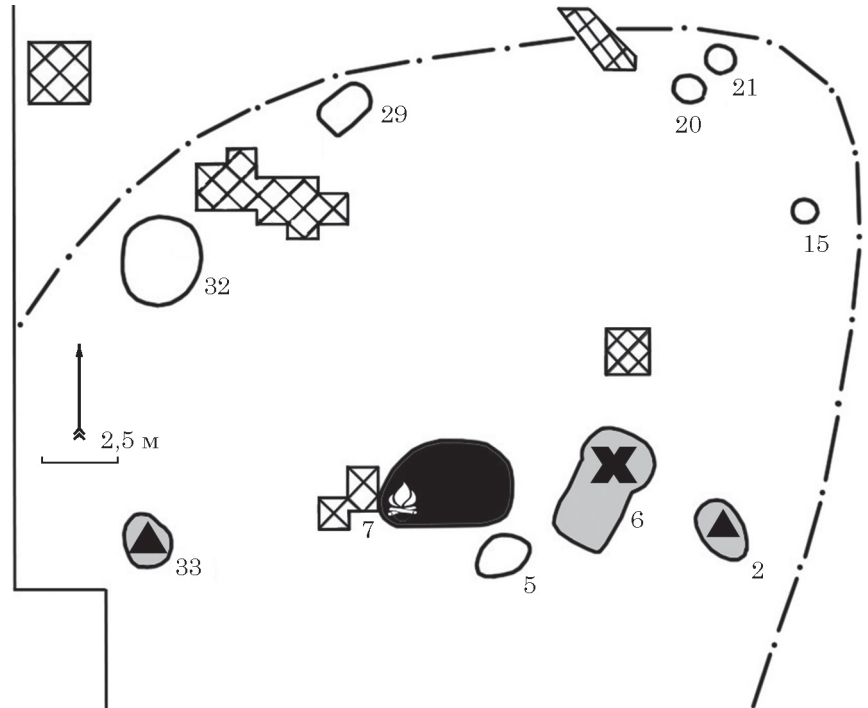

Рис. 5. Садиба 2 на селищі Мохнач II

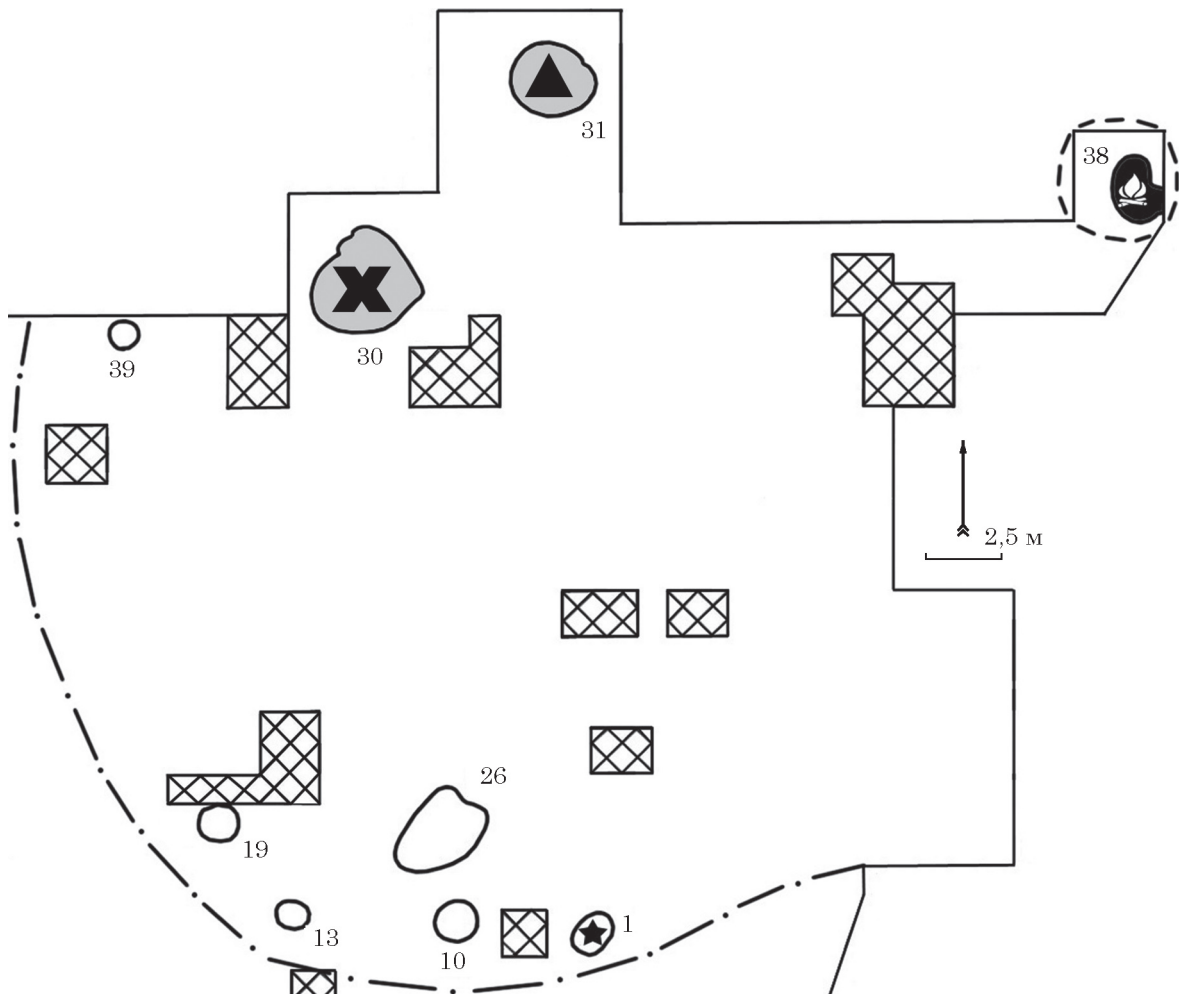

Рис. 6. Садиба 3 на селищі Мохнач II

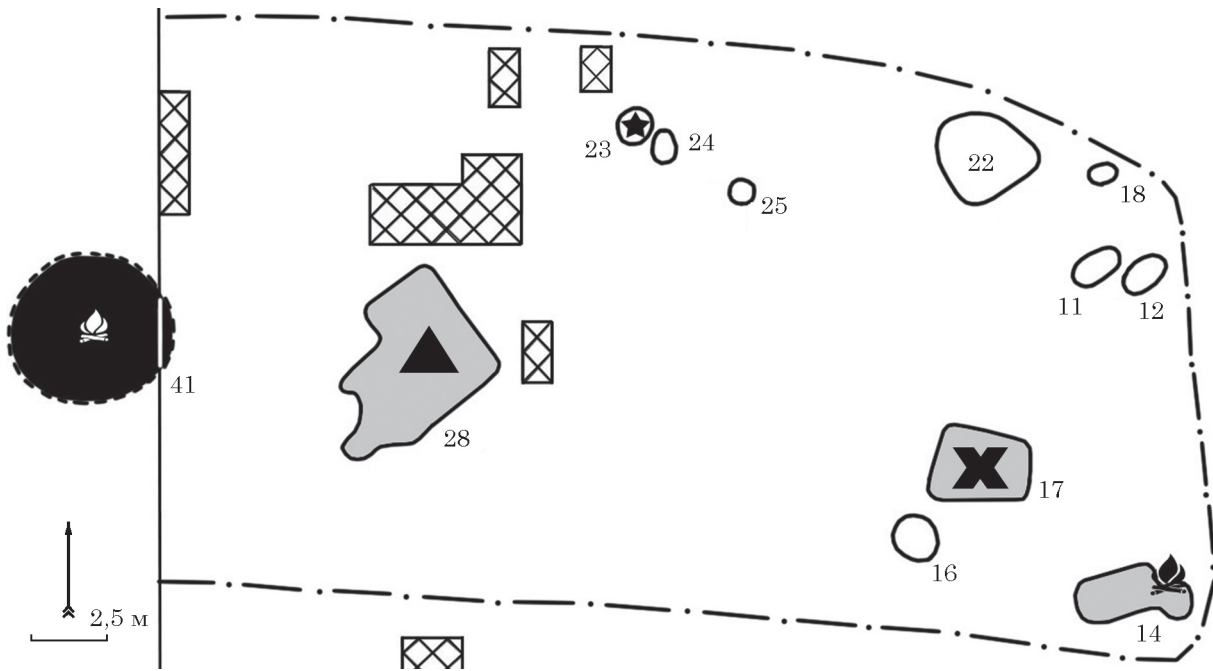

Рис. 7. Садиба 4 на селищі Мохнач II

невеликі, але явні западини на денній поверхні. Площа дослідженої частини садиби складає $\approx 750 \text{ м}^2$ ($30 \times 25 \text{ м}$). Відстань між житлом та найбільш віддаленим господарським об'єктом складає $\approx 20 \text{ м}$.

Садиба 4 (рис. 7) розташовувалася у північно-західній частині розкопу 1. Вона складалася з житла (41), господарської будівлі (17), «літньої кухні» (14), комори (28) та восьми господарських ям (11, 12, 16, 18, 22—25). Панівна більшість цих ям знаходилися на північно-східній периферії садиби. Одна з ям (23), як і в передньому випадку, була заповнена глиною (гомогенізація?, замочування?), що пов'язує її із гончарним виробництвом. Тут, так саме як і на садибі 2, є практично ідентичні одна одній так звані «спарені ями» (11, 12 і 24, 25). Отож, якщо виключити яму пов'язану з керамічним виробництвом (23), і припустити, що в «спарених ямах» кожна з них існувала не одночасно, а по черзі, то і тут ми отримуємо: можливе одночасне існування 5 звичайних (не спеціалізованих) господарських ям. Незважаючи на те, що відстань від житла до найбільш віддаленого об'єкту тут найбільша з усіх садиб ($\approx 23 \text{ м}$), дане господарство виглядає більш компактним, ніж попередні. Ця садиба (як і садиба 2) розміщувалися на пологому схилі плато, але її споруди були впорядковані по іншому, по-суті двома паралельними (за меридіаном) рядами. Південна лінія складалася з найбільш значних для життєдіяльності родини споруд (із заходу на схід): житло (41) — комора (28) — господарська будівля (17) з однією з господарських ям (16) — літня кухня (14). Північна лінія складалася виключно з господарських ям: 23—24, 25—22 — 18, 11, 12. Досліджена площа садиби складає $\approx 600 \text{ м}^2$ ($35 \times 17 \text{ м}$), але

вона, безумовно, буде більша, якщо розширити розкоп в цій частині далі на захід.

Висновки. Таким чином, аналіз планіграфії наявних комплексів розкопу 1 на селищі Мохнач II дає можливість говорити, що у південно-східній частині поселення існувало 4 садиби, які належали окремим родинам, що вели самостійне господарство. Межі цих домогосподарств окреслені умовно, але не перекривають одне одного, що свідчить про їх одночасне існування. Між ними є достатній простір (не менше 2 м) для проходу та проїзду транспортних засобів. Склад споруд господарського призначення загалом подібний, хоча спостерігаються і деякі відмінності, що могли залежати від особливостей ведення господарства, складу родини та смаків господаря. Корисна площа житла невелика ($12\text{—}18 \text{ м}^2$). Це свідчить про те, що домогосподарством володіла так звана «мала родина» з 4—6 осіб. В кожній садибі була мало заглиблена господарська споруда без ознак опалювання. Слід відзначити, що у двох випадках майже впритул до неї виявлена невелика господарська яма (садиби 2, 4). Три з виявлених садиб (1, 2, 4) мали «літні кухні». Також у трьох випадках зафіксовані об'єкти для зберігання врожаю (харчових запасів) — садиби 2—4. Всі вони відрізнялися за формою, конструкцією та обсягом; причому у двох випадках (садиби 3, 4) зафіксовано по одній великій і складній у плані і в організації внутрішнього простору споруді, то в садибі 2 виявлено два невеликих погрібці. Господарських ям допоміжного призначення було значно більше, але в кожній садибі їх одночасно могло існувати, скоріш за все, не більше п'яти. Привертає увагу й той факт, що в садибах 2—4 серед господарських ям, зазвичай невеликих

за площею (до 2 м²) та глибиною, фіксується по одній ямі великої площини (5—9 м²). І якщо призначення більшості невеликих ям, виходячи з обсягу та заповнення було, скоріш за все, сміттевим, то характер відносно великих господарських ям лишається поки під питанням.

В цілому слід зазначити, що площа визначених садиб, перелік та характер господарських споруд, кількість допоміжних господарських ям та їх розташування свідчать, про достатньо комфортне життя і можливість успішно вести домашнє господарство.

ЛІТЕРАТУРА

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.

Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курск: Учитель.

Квитковский, В. И. 2016. Юртообразные жилища на салтовских поселениях лесостепного Подонцовья. В: Саленков, В. Ю. (ред.). *Дриновський збірник*, X, с. 55-66.

Колода, В. В. 2004. Садиби нового часу на Верхньому Салтові. *Нові дослідження пам'яток козацької доби на Україні*, 13, с. 51-54.

Колода, В. В. 2009. Начальная история села Верхний Салтов. *Харьковский историко-археологический сборник*, 5, с. 6-21.

Колода, В. В. 2010а. Исследование ремесленного центра салтовской культуры. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 215-217.

Колода, В. В. 2010b. Селище «Мохнач II» в ранне-средневековой поселенческой структуре городища Мохнач. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной конференции, 28—29 октября 2010 г.* Харьков: НТНТ, с. 72.

Колода, В. В. 2010с. Так починався Верхній Салтів. *Харьковский исторический альманах 2007—2009*, с. 4-11.

Колода, В. В. 2012. Исследования на селище «II» близ с. Мохнач. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 436-437.

Колода, В. В. 2015. Унікальний жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач II. *Хазарский альманах*, 13, с. 111-129.

Колода, В. В. 2016а. Усадьбы салтовского времени на селище Мохнач II. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы X Международной научной конференции, 4—5 ноября, 2016 г.* Харьков: НТМТ, с. 52.

Колода, В. В. 2016b. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач II. *Хазарский альманах*, 14, с. 135-163.

Колода, В. В. 2017. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач II» у салтівський час. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 40-49.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хазарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 8, с. 203-216.

Колода, В., Кройтор, Р. 2016. Животноводство населения салтовской культуры в лесостепной части Северского Донца (Украина). Часть 2. *Revista Arheologică*, XII, 1—2, с. 296-303.

Корохина, А. В., Колода, В. В. 2019. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Мохнач II. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 165-175.

Красильникова, Л. И. 2005. *Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Путолов, Ю. О. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.

REFERENCES

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske gospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzhii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grigorev, A. V. 2000. *Severianskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkhеologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kursk: Uchitel.

Kvitkovskii, V. I. 2016. Iurtoobraznye zhilishcha na saltovskikh poseleniiah lesostepnogo Podontsovia. In: Salenkov, V. Yu. (ed.). *Drynovskiy zbirnyk*, X, s. 55-66.

Koloda, V. V. 2004. Sadyby novoho chasu na Verkhnomu Saltovi. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby na Ukraini*, 13, s. 51-54.

Koloda, V. V. 2009. Nachalnaia istoriia sela Verkhni Saltov. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii zbirnyk*, 5, s. 6-21.

Koloda, V. V. 2010a. Issledovanie remeslennogo tsentra saltovskoi kultury. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 215-217.

Koloda, V. V. 2010b. Selishche «Mokhnach P» v rannesrednevekovoi poselencheskoi strukture gorodishcha Mokhnach. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VII Mezhdunarodnoi konferentsii, 28—29 oktiabria 2010 g.* Kharkov: NTNT, s. 72.

Koloda, V. V. 2010c. Tak pochynavsia Verkhni Saltiv. *Kharkovskii istoricheskii almanakh 2007—2009*, s. 4-11.

Koloda, V. V. 2012. Issledovaniia na selishche «P» bliz s. Mokhnach. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 436-437.

Koloda, V. V. 2015. Unikalnyi zhilishchno-khoziaistvennyi kompleks saltovskoi kultury na selishche Mokhnach P. *Khazariskii almanakh*, 13, s. 111-129.

Koloda, V. V. 2016a. Usadby saltovskogo vremeni na selishche Mokhnach P. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy X Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, 4—5 noiabria, 2016 g.* Kharkov: NTMT, s. 52.

Koloda, V. V. 2016b. Khoziaistvennye komplekсы saltovskogo vremeni na selishche Mokhnach P. *Khazariskii almanakh*, 14, s. 135-163.

Koloda, V. V. 2017. Spetsializovani znariaddia yak vidobrazhennia rivnia remisnychoho vyrobnytstva na selyshchi «Mokhnach P» u saltivskiy chas. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 40-49.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske gospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.

Koloda, V. V., Koloda, T. A. 2009. Kuznechnaia masterskaia novogo remeslennogo tsentra lesostepnoi Khazarii. *Khazariskii almanakh*, 8, s. 203-216.

Koloda, V., Kroitor, R. 2016. Zhivotnovodstvo naseleniia saltovskoi kultury v lesostepnoi chasti Severskogo Dontsa (Ukraina). Chast 2. *Revista Arheologică*, XII, 1—2, s. 296-303.

Korokhina, A. V., Koloda, V. V. 2019. Materialy doby piznoi bronzy z poselennia Mokhnach P. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 165-175.

Krasylnikova, L. I. 2005. *Budivli saltovo-maiatskoi kultury stepovoho Naddintsiv'ia*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Puholovok, Yu. O. 2016. *Budivelnna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

V. V. Koloda

**FARMSTEADS OF THE SALTIV
CULTURAL HISTORICAL
COMMUNITY ON MOKHNACH II
SETTLEMENT: SELECTION CRITERIA
AND HOUSEHOLD STRUCTURE**

Farmstead planning of Mokhnach II settlement during the time of existence of the Saltiv cultural historical community within the second half of the 8th — mid-9th centuries is analyzed in the paper. The settlement was included into the residential agglomeration (microregion) with the center in Mokhnach hillfort. Some categories of household living buildings and ways of their location in relation to this or other dwelling are distinguished within the bounds of the largest excavation site 1. Generally, 36 Saltiv sites were identified on the mentioned area; among them there are 4 dwellings, 4 slightly deepened household buildings, 3 summer kitchens, 4 constructions for harvest storage (1 vault, 2 cellars and 1 box room) and 21 household pits (two of them were used to prepare clay for ceramics production). The planography analysis of the present complexes of the excavation site 1 allows to admit that in the south eastern part of the settlement there were 4 farmsteads that belonged to separate families which did their own housekeeping. The usable area was not large (12—18 m²). It points to the fact that a so-called «small family» consisting of 4—6 persons owned a certain household. Borderlines of these farmsteads do not overlap one another — it shows that they coexisted together at the same time. There is enough space for passage of people or transport vehicles between the farmsteads. Structure of household buildings is generally similar. The dwell-

ing was accompanied by a slightly deepened household building, a summer kitchen, a construction for harvest storage, and a certain amount of household pits.

At the same time, some differences are also can be observed. In two cases (farmstead 2, 4), a small household pit located very close to a household building has been discovered. In the farmstead 3 no summer kitchen was identified, and in the farmstead 1 no construction for harvest storage was found as well. In three other cases (farmsteads 2—4), buildings for harvest storage differed between one another by a form, construction and storage capacity. In the each farmstead the amount of household pits that could coexist at the same time did not exceed 5 units.

Thus, it can be noticed that the square of the identified farmsteads, the characteristics of the household buildings, amount of supportive household pits and their location point to the quite convenient organization of the living space and the opportunity to do housekeeping successfully.

Keywords: Saltiv cultural-historic community, the Khazar Khaganate, living space, farmstead, household complex.

Одержано 12.04.2021

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач лабораторією, доцент, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.

KOLODA Volodymyr V., Ph D (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor, the Head of laboratory, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8614-2039, e-mail: koloda.v@gmail.com.